

Stanisław Araszczyk

Język i formy pobożności ludowej

Seminare. Poszukiwania naukowe 20, 163-179

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. STANISŁAW ARASZCZUK

JĘZYK I FORMY POBOŻNOŚCI LUDOWEJ

WPROWADZENIE

W duchowym życiu Kościoła centralne miejsce zajmuje liturgia. Jest szczytem, do którego się zdąża i zarazem źródłem, z którego czerpie się dynamizm do różnorodnej działalności apostolskiej (por. KL 10). Jednak nie można ograniczać się jedynie do udziału w samej liturgii. Historia uczy, że życie wiary w różnych epokach opierało się na formach pobożności ludowej, przeżywanych przez wiernych jako bardziej czytelne i zastępujące celebrycje liturgiczne. Dlatego też w trosce o ożywienie i podkreślenie znaczenia liturgii, Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów zwraca uwagę na konieczność zachowania także innych różnorodnych form chrześcijańskiej pobożności ludowej, które – zgodnie z nauką Soboru Watykańskiego II – stanowią owocny wkład w życie Kościoła w zjednoczeniu z Chrystusem¹.

I. RELACJA MIĘDZY ODNOWĄ LITURGII I FORMAMI POBOŻNOŚCI LUDOWEJ

Liturgia i pobożność ludowa są jak najbardziej właściwymi wyrazami kultu chrześcijańskiego, chociaż nie są równorzędne. Nie można ich sobie przeciwstawiać ani ze sobą równać. Należy jednak dążyć do ich wzajemnej zgodności, o czym mówi *Konstytucja o liturgii świętej*: „Usilnie się zaleca nabożeństwa chrześcijańskiego ludu, pod warunkiem, że sprawuje się je zgodnie z przepisami i zasadami Kościoła, zwłaszcza gdy odbywają się na zlecenie Stolicy Apostolskiej [...] Należy te nabożeństwa tak uporządkować, aby były zgodne ze świętą liturgią,

¹ Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, *Direttorio su pietà popolare e liturgia. Principi e orientamenti*, Città del Vaticano 9 IV 2002, tłum. polskie: *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*, tłum. J. Sroka, Poznań 2003, nr 1.

z niej niejako wypływały i do niej wiernych prowadziły. Liturgia bowiem ze swej natury znacznie je przewyższa².

Dokument ten wspomina wszystkie czynności święte sprawowane w Kościele. Na pierwszym miejscu wymienione zostały czynności liturgiczne, a następnie czynności pozaliturgiczne w podwójnej formie, jako nabożeństwo wspólnotowe (nabożeństwa ludu chrześcijańskiego i nabożeństwa partykularnych Kościołów) oraz jako nabożeństwo indywidualne³.

Liturgia i pobożność ludowa są więc dwiema formami kultu i powinny pozostawać we wzajemnym i owocnym kontakcie: w każdym przypadku liturgia musi stanowić punkt odniesienia, żeby „dobrze, jasno i z roztropnością ustawić ducha modlitwy i życia charyzmatycznego”, co istnieje w pobożności ludowej. Pobożność natomiast ze swymi śpiewami oraz wartościami symbolicznymi i językowymi może ubogacić liturgię elementami i sposobami właściwej inkulturacji i stanowić dla niej twórczy dynamizm⁴.

Papież Paweł VI przy odnowie pobożności ludowej zalecał wyjątkową ostrożność, aby nie wygaszać form tej pobożności i nie wstrząsać wiarą i miłością ludzi. Zalecał kształtować prawdziwe zamiłowanie do autentycznej, prostej, pięknej i wspólnotowo przeżywanej liturgii, a także do innych form kultu, zachowywanych i przekazywanych przez tradycję. Faktyczny jednak przebieg odnowy liturgii skłonił tego papieża do opublikowania specjalnego dokumentu – *Evangelii nuntiandi* (1975). Jest to pierwszy w historii Kościoła dokument traktujący *ex professo* o religijności ludowej, o jej granicach, niebezpieczeństwach i zaletach. Był on wynikiem refleksji uczestników Synodu Biskupów na temat ewangelizacji ludów⁵.

Wielkie znaczenie w ukierunkowaniu zmian w realizacji liturgicznej odnowy ma stanowisko Jana Pawła II, który w swych licznych podróżach pasterskich konsekwentnie afirmuje walor jakże zróżnicowanych elementów pobożności ludowej. Znamienne w tym względzie jest przemówienie papieża do biskupów regionów Abruzzo i Molise we Włoszech. Apelował do biskupów, aby nie ignorowali, nie traktowali obojętnie i nie deprecjonowali praktyk pobożności ludowej. W znakach, gestach i formułach wyrażają one bowiem religijny stosunek do Boga jako swego Stwórcy. Przestrzegał jednocześnie przed praktykami, które mogłyby być bliskie zabobonom czy magii i wtedy byłyby niezgodne z prawdziwą pobożnością. W odniesieniu do kultu świętych podkreślał, że nie można ograniczać się jedynie do form zewnętrznych i błagać ich jedynie o wstawiennictwo w sprawach doczesnych, ale należy ukazywać świętych jako wzór naśladowania życia Chrystusa⁶. Pobożne praktyki ludu winno się także wzbogacać przez łączenie ich z

² KL 13.

³ Por KL 12 i 13.

⁴ DPLiL, nr 58.

⁵ B. Nadolski, *Pobożność ludowa a liturgia*, „Communio”, 42 (1987), nr 6, s. 96.

⁶ Cz. Krakowiak, *Idee przewodnie Wstępu do Dyrektorium o pobożności ludowej*, w: *Liturgia i pobożność ludowa*, red. W. Nowak, Olsztyn 2003, s. 12.

czytaniem Pisma Świętego, a przez odpowiednią katechezę zwracać uwagę na ich znaczenie w życiu religijnym⁷.

W przesłaniu skierowanym do obecnych na Sesji Plenarnej Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów (21 września 2001 r.) papież stwierdza, że pobożność ludowa jest wyrazem wiary, która skupia w sobie elementy kultury określonego środowiska i uzewnętrznia oraz w sposób żywy i skuteczny pobudza wrażliwość uczestników. Ludowa pobożność, pisze papież, wyrażająca się w różnorodności form, jeśli jest autentyczna, wypływa z wiary i z tej racji winna być należycie ceniona i rozwijana. Objawiając się w najbardziej autentycznych postaciach, pobożność ludowa nie kwestionuje centralnej roli liturgii świętej, ale sprzyja rozwojowi wiary ludu, jest jej naturalnym wyrazem, a także usposabia do celebracji świętych misteriiów⁸.

Zagadnienia związane z pobożnością ludową porusza także *Katechizm Kościoła katolickiego*. Wymienione w *Katechizmie* przykłady przejawów pobożności ludowej takie, jak: cześć oddawana relikwiom, nawiedzanie sanktuariów, pielgrzymki, procesje, Droga krzyżowa, tańce religijne, różaniec, medaliki, podlegają zmianom. Jedne zanikają, a na ich miejsce powstają nowe bardziej odpowiadające aktualnym potrzebom wiernych. Katechizm podkreśla, że te formy pobożności należy podtrzymywać i wspierać, ale także oczyszczać i pogłębiać. Katechizm zaznacza, że te formy pobożności są kontynuacją życia liturgicznego Kościoła, ale go nie zastępują. Dlatego należy je praktykować zgodnie z zaleceniem *Konstytucji o liturgii świętej*⁹.

Temat języka i form pobożności ludowej jest także żywo dyskutowany w Komisjach Liturgicznych Europejskich Konferencji Biskupów. W ankiecie skierowanej do sekretarzy Komisji Liturgicznych Europy zadano pytania:

1. Jakie formy pobożności ludowej występują w waszym kraju?
2. Czy istnieją nowe formy nabożeństw w związku z działalnością nowych ruchów (Ruch charyzmatyczny, Neokatechumenalny itp.)?
3. Proszę podać przykład nabożeństwa, które jest dobrze zintegrowane z oficjalną liturgią Kościoła?

Wyniki przeprowadzonej ankiety przedstawił o. László Zs. Aczel na spotkaniu sekretarzy Komisji Liturgicznych Europejskich Konferencji Biskupów, które miało miejsce na Węgrzech w dniach 20–26 czerwca 2003 r.¹⁰. Są one źródłem poznania form pobożności ludowej trzynastu europejskich krajów.

⁷ Tamże, s. 13.

⁸ Pełny tekst *Przesłania*, „Notitiae” 37 (2001) 401–404 (tekst polski: „Anamnesis” 8 (2002), nr 2, s. 8–10).

⁹ Por. KKK 1674, 1675 i 1676.

¹⁰ O. László Zs. Aczel, *Streszczenie dotyczące form pobożności ludowej*, „Anamnesis”, 35 (2003), nr 4, s. 47–52.

II. HISTORYCZNY ROZWÓJ JEZYKA I FORM POBOŻNOŚCI LUDOWEJ

Mówiąc o związku pobożności ludowej i liturgii, trzeba mieć na uwadze ciągle trwający proces. Związku tego nie można ustalić raz na zawsze. Wcielenie się Królestwa Bożego, które znajduje w liturgii swój wyraz i najpełniejsze ukonkretnienie, będzie się różnicować w zależności i od zrozumienia służby Bożej i od kultury społeczeństw. Bogactwo form pobożności ludowej wskazuje, że wyrastały one z określonych potrzeb duchowych i percepcji ludzi poszczególnych epok, przybierając swą treść i kształt w zależności od okoliczności czasu i miejsca odmiennej mentalności ludów i tradycji kręgów kulturowych¹¹.

Przejście na język ojczysty w liturgii po Soborze Watykańskim II niewątpliwie otworzyło drogę do pełniejszego uczestnictwa wiernych w liturgii. W pierwszych dziesiątkach lat chrześcijanie sprawowali liturgię we własnych językach, w Palestynie po aramejsku, poza Palestyną w języku greckim, tzw. koine. W liturgiach wschodnich sprawowano służbę Bożą w różnych językach: koptyjskim, syryjskim, armeńskim, etiopskim, starosłowiańskim, a od X w. w języku arabskim. W Rzymie liturgia sprawowana była w języku greckim. W III w. nastąpiło przejście z języka greckiego na łaciński. Wiązało się to z troską cesarza Decjusza (249–251) ożywienia języka łacińskiego. Przejściowy okres przewagi bizantyjskiej (VII w.) przyniósł ze sobą żądanie języka greckiego. Trudność tę starano się rozwiązać, stosując w liturgii papieskiej czytania w dwóch językach, podobnie przy udzielaniu sakramentu chrztu. W następnych wiekach Rzym konsekwentnie stał na stanowisku utrzymania języka łacińskiego. Sprawowano liturgię po łacinie także wśród narodów, które włączono do Kościoła w wyniku ewangelizacji. Chociaż trzeba zaznaczyć, że papież Jan VIII, w związku ze sprawowaniem liturgii w języku starosłowiańskim, oświadczył, że Bóg stworzył wszystkie języki, nie tylko trzy (hebrajski, grecki, łaciński).

W XVI w. Kościół stanął w obliczu wprowadzenia do liturgii i to w szerokim zakresie języka narodowego, stało się to w reformie Lutera. Problem ten znalazł swój oddźwięk w obradach Soboru Trydenckiego, jednak nadal język łaciński pozostał językiem liturgicznym.

Ruch liturgiczny w XX w., a także nowe problemy duszpasterskie Kościoła prowadziły do udzielenia pozwoleń na stosowanie języka narodowego w liturgii. Sobór Watykański II podjął to zagadnienie i zezwolił wprowadzenie języka narodowego w liturgii¹².

Językiem pobożności ludowej był zawsze język narodowy, zrozumiały dla wszystkich uczestników nabożeństw. Jest on językiem religijnym, językiem będącym istotnym składnikiem religijnych aktów i zachowań, indywidualnych lub społecznych.

¹¹ Por. B. Nadolski, dz.cyt., s. 91.

¹² Por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. 1, *Liturgika fundamentalna*, Poznań 1989, s. 166–167.

W węższym znaczeniu język religijny to język teologii moralnej, dogmatycznej, także jako język rytualny (język liturgiczny w chrześcijaństwie), język modlitw prywatnych, tekstów świętych, traktatów teologicznych, katechezy, kazań oraz religijnej literatury pięknej. W szerszym znaczeniu język religijny to także język potoczny, zawierający wypowiedzi o Bogu i postawie ludzkiej względem Boga oraz język występujący w tekstach traktujących o religii, np. dotyczących historii, socjologii i psychologii religii¹³.

Dyrektorium wskazuje, że język słów i gestów pobożności ludowej nie może być nigdy banalny ani improwizowany. Oba te elementy, zachowując prostotę i bezpośredniość zewnętrznego wyrazu, powinny być starannie dopracowane, aby w każdym przypadku wyrażały głębię chrześcijańskich misteriów¹⁴.

Analizując *Dyrektorium* i wcześniejsze dokumenty nauczania Kościoła, można dojść do wniosku, że spośród form pobożności ludowej uprzywilejowane miejsce zajmują nabożeństwa. W słownictwie teologii liturgii oraz w literaturze popularnej przedsoborowej pojęciem nabożeństwo określa się pewne pozaliturgiczne czynności i modlitwy religijne, które nie mieszczą się w oficjalnych księgach liturgicznych, chociaż są sprawowane publicznie, jak np. nabożeństwo majowe, różańcowe, Drogi krzyżowej¹⁵.

Dyrektorium przypomina, że Sobór Watykański II poświęcił nabożeństwom sporo uwagi. Są one bardzo zróżnicowane pod względem czasu powstania, właściwych sobie praktyk, języka, stylu oraz swoich adresatów. Kościół zaleca je pod warunkiem, że będą odznaczać się zdrową nauką, odpowiadać przepisom i normom Kościoła, mają być zgodne z liturgią, w tym również z okresami roku liturgicznego, a także mają sprzyjać świadomemu i czynnemu uczestnictwu w publicznej modlitwie Kościoła¹⁶.

Starożytność chrześcijańska

Pierwsze gminy chrześcijańskie wyrosły z tradycji żydowskiej i ukształtowały się także w przeżywaniu liturgii rodzinnej, a szczególnie liturgii dnia szabat. Już wcześniej pojawiło się napięcie, które obrazuje Sobór Jerozolimski. Przy kształtowaniu własnego modelu kultu Kościół apostołski i poapostołski zwracał uwagę na właściwe i godne formy celebracji Bożych misteriów. Nie wahał się jednak włączyć do rytów liturgicznych form zewnętrznego wyrazu czci Boga, czerpanych z bogatej tradycji hebrajskiej, grecko-rzymskiej, syryjskiej czy północnoafrykańskiej. Wyrazem tych form stała się modlitwa w ciągu dnia wzoro-

¹³ I. Bajerowa, J. Puzynina, *Język religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, B. Migut, E. Giglewicz, Lublin 2000, k.19.

¹⁴ DPLiL, nr 14.

¹⁵ J. Boguniowski, *Pia exercicia*, w: *Euntes docente*, red. S. Koperek, Kraków 1993, s. 282.

¹⁶ DPLiL, nr 70 i 71.

wana na hebrajskiej modlitwie dziękczynnej i wielbiącej Boga. Postawy i gesty podczas modlitwy zaczerpnięte zostały z tradycji synagogałnej. W tym czasie liturgia i pobożność nie są sobie przeciwstawne ani pojęciowo, ani duszpastersko, lecz wspomagają się harmonijnie w celebracji jedynego misterium Chrystusa uważanego za fundament życia nadprzyrodzonego i postępowania uczniów Pana według Jego nakazów¹⁷.

Liturgia została wzbogacona o nowe elementy pochodzenia ludowego, np. ofiarowanie sera i oliwek, błogosławieństwo nowych owoców ziemi czy podstawowych napojów. Ślady ludowej czci wobec zmarłych oddziałują na kult męczenników. Jego formy pochodzenia ludowego: światło na grobach, wieńce z liści i kwiatów wraz ze skrapianiem samych monumentów perfumami i wonnymi olejkami przyjmuje się powszechnie. Różne przedmioty, które miały kontakt z grobem męczennika, są uważane za relikwie. Ślady pobożności ludowej odnajdujemy również w pierwotnych wyrazach czci kierowanych do Matki Bożej. Wśród nich należy wymienić modlitwę *Pod Twoją obronę* i maryjną ikonografię z katakumb Pryscylly w Rzymie¹⁸.

Konstantyński zwrot sprawił, że chrześcijaństwo obficie przejmowało elementy innych kultur. Zakres tego przejmowania był szeroki. Obejmował formy zewnętrznego wyrazu czerpane z pobożności indywidualnej, domowej czy wspólnotowej. Różne Kościoły lokalne, kierując się czytelnymi motywacjami ewangelicznymi i duszpasterskimi, wprowadzają w tym czasie do liturgii formy kultyczne pochodzące ze świata pogańskiego. Chodzi głównie o te formy, które odpowiadały umysłowi człowieka, pobudzały jego wyobraźnię i przyciągały jego uwagę. Formy te, wprzęgnięte w służbę misterium kultycznego, nie były odbierane jako przeciwne ani prawdom ewangelicznym, ani czystości autentycznego kultu chrześcijańskiego. Przeciwnie, podkreślano, że dotychczasowe zewnętrzne wyrazy kultu, skierowane do fałszywych bogów i fałszywych zbawców, pochodzące z głębokiego wycucia religijnego, tylko w Chrystusie, prawdziwym Bogu i prawdziwym Zbawicielu, odnajdują swój najgłębszy sens¹⁹.

W tym samym okresie coraz bardziej dojrzewa proces formowania się i różnicowania tzw. rodzin liturgicznych. Najważniejsze bowiem metropolie kościelne z powodu różnicy języka, tradycji teologicznych, odmiennego sposobu duchowego odczuwania, podłoża społecznego celebrują oczywiście jeden kult Chrystusa, ale według własnych form kultycznych i ludowych.

Nowe impulsy w rozwoju języka i form pobożności ludowej wniósł papież Grzegorz Wielki (zm. 604 r.). Papież ten dokonał wielkiego liturgicznego dzieła dla ludu rzymskiego przez organizowanie procesji, stacji, dni modlitw oraz celebracji odpowiadających duchowi ludu, ale zawsze zgodnych z celebracjami Bożych mi-

¹⁷ Tamże, nr 23.

¹⁸ Tamże, nr 23.

¹⁹ Tamże, nr 24.

steriów. Ponadto dawał mądre wskazania, aby nawracające się ku światłu Ewangelii nowe narody nie traciły nic ze swoich tradycji kulturowych, a wręcz przeciwnie, by owe tradycje ubogacały prawnie uznane zewnętrzne wyrazy kultyczne²⁰.

Bariera języka łacińskiego w liturgii, niezrozumiała dla laikatu, sprawia, że zwraca się on do alternatywnych form kultowych. Słaba znajomość Pisma Świętego powoduje, że jego miejsce zajmuje literatura apokryficzna z opowiadaniem o cudach, a kult świętych i ich relikwii przesłania posługę Chrystusa Jedyne Pośrednika Zbawienia. Liczne poświęcenia i błogosławieństwa, powiązane z łaskami odpustowymi, mają chronić człowieka przed złem doczesnym i wiecznym. Praktyki postne, pokutne i pielgrzymki powiązane z formułami modlitewnymi oraz alegorycznym rozumieniem rytów kultowych dają poczucie zadośćuczynienia za grzechy i nadzieję zdobycia życia wiecznego²¹.

Wieki średnie

W dość długim okresie, od VII w. aż do połowy XV w., stopniowo zaznacza się i ustala różnica między liturgią a pobożnością ludową, nawet do tego stopnia, że powstaje pewien dualizm celebracyjny: oprócz liturgii sprawowanej w oficjalnym języku łacińskim rozwija się wspólnotowa pobożność w języku narodowym²².

Przez całe średniowiecze stopniowo powstają i rozwijają się liczne formy pobożności ludowej, spośród których wiele przetrwało do naszych czasów:

- różne przedstawienia, których treść stanowią tajemnice celebrowane w roku liturgicznym, a przede wszystkim wydarzenia zbawcze: narodzenia Chrystusa, Jego męka, śmierć i zmartwychwstanie;
- rodzi się i rozwija poezja w języku narodowym, która – znajdując szerokie zastosowanie w pobożności ludowej – ułatwia w niej uczestnictwo wiernych;
- obok praktyk liturgicznych pojawiają się nabożeństwa alternatywne lub paralelne do liturgii, np. rzadkie przyjmowanie Komunii św. jest kompensowane różnymi formami adoracji Najświętszego Sakramentu; w późnym średniowieczu odmawianiem różańca zastępuje się recytacją Psalterza; nabożeństwa ku czci męki Pańskiej w Wielki Piątek dla licznych wiernych zastępują uczestnictwo w prawdziwej liturgii tego dnia;
- następuje ubogacenie form ludowych kultu Matki Bożej i świętych: pielgrzymki do Ziemi Świętej, do grobów Apostołów i męczenników, kult relikwii, modlitwy litanijskie, modlitwy za zmarłych;
- znacznie rozwija się obrzęd błogosławieństw, w których wraz z elementami wiary chrześcijańskiej spotyka się także inne elementy stanowiące echo przeżyć naturalistycznych oraz wierzeń i praktyk ludów przedchrześcijańskich;

²⁰ Tamże, nr 27.

²¹ J. Kopeć, *Liturgia i pobożność ludowa w świetle historii*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 30.

²² DPLiL, nr 33.

- tworzą się załączki „czasów świętych” na podłożu ludowym, występujące obok rytmu roku liturgicznego: dni jarmarków o charakterze świątecznym i równocześnie czysto świeckim, tridua, oktawy, nowenny oraz miesiące przeznaczone na szczególne nabożeństwa ludowe²³.

Epoka nowożytna

Początek czasów nowożytnych związany jest z tzw. *devotio moderna*, która sprzyjała przyjmowaniu się nabożeństw o charakterze medytacyjnym i sentymentalnym. Podstawową treścią tych nabożeństw było człowieczeństwo Chrystusa, a więc: misterium Jego dzieciństwa, życia ukrytego, męki i śmierci.

Odkrycia geograficzne z przełomu XV i XVI w. oraz działalność misjonarzy w Afryce, Ameryce, a następnie na Dalekim Wschodzie ubogaciły nabożeństwa treściami ewangelicznymi zrozumiałymi dla tubylców²⁴.

W tym czasie obserwujemy z jednej strony działalność reformatorów rugujących różne formy pobożności ludowej, a z drugiej katolicką reformę kroczącą w kierunku ujednoczenia liturgii. W wyniku reformy potrydenckiej i jej wysiłków uczynienia liturgii bardziej prostą, zauważamy renesans form pobożności średniowiecza. Pobożne ćwiczenia i typy nabożeństw ludowych były pokarmem pobożności wiernych i ważnym środkiem identyfikacji doktrynalnej oraz obrony wiary katolickiej. Forma misji ludowych spełniała rolę środka do nawrócenia wiernych²⁵.

Duch epoki oświecenia wypowiedział walkę pobożności ludowej. Drastycznie ograniczał jej formy. Polemizując z hasłami oświeceniowymi, jezuiti promowali kultury: Najświętszego Serca Pana Jezusa oraz cześć dla Boskiej Opatrzności²⁶.

Epoka współczesna

Po przezwyciężeniu kryzysu spowodowanego rewolucją francuską, odrodzenie liturgii dało początek systematycznym studiom nad źródłami liturgicznymi i formami pobożności ludowej. Ojcowie ruchu liturgicznego zmierzali do tego, by ze służby Bożej uczynić obiektywny fundament życia religijnego i całej formacji chrześcijańskiej. Dostrzegali także pewne nadużycia w nakładaniu nabożeństw na liturgię, lub nawet jej zastępowanie przez kultyczne formy ludowe. Dążąc do przywrócenia czystości kultu Bożego, odrzucali te formy pobożności ludowej, które zostały wprowadzone w średniowieczu lub w epoce potrydenckiej. Odrzucali i te formy pobożności, które były zatwierdzone i zalecane przez Kościół. Dlatego

²³ Tamże, nr 32.

²⁴ Por. J. Kopeć, dz.cyt., s. 32–33..

²⁵ DPLiL, nr 40 i 41.

²⁶ B. Nadolski, *Pobożność ludowa...*, s. 93.

też Pius XII w encyklice *Mediator Dei* z 21 listopada 1947 r., bronił tych form, z którymi w pewnej mierze utożsamia się katolicka pobożność ostatnich wieków. Tę myśl podjęła i rozwinęła liturgiczna odnowa Soboru Watykańskiego II²⁷.

III. FORMY POBOŻNOŚCI LUDOWEJ W TRADYCYJNYM UKŁADZIE ROKU LITURGICZNEGO

W roku liturgicznym „obchód misterium paschalnego [...] w ciągu dni, tygodni i całego roku stanowi istotę kultu chrześcijańskiego” (KL 102). W konsekwencji relacja liturgii i pobożności ludowej musi zawsze zachowywać wyższość celebracji roku liturgicznego nad wszelką inną formą i praktyką pobożności²⁸.

1. Adwent

Pobożność ludowa w okresie Adwentu jest bardzo wyczulona przede wszystkim na przygotowanie się na przyjście Mesjasza. W okresie Adwentu powstały różne formy pobożności ludowej, które umacniały wiarę ludu i z pokolenia na pokolenie przekazywały świadomość podstawowych treści tego okresu liturgicznego. *Dyrektorium* wymienia następujące formy pobożności ludowej tego okresu: wieniec adwentowy, procesje adwentowe, nowenna przed uroczystością Niepokalanego Poczęcia NMP, nowenna przed Narodzeniem Pańskim, złóbek²⁹.

Wieniec adwentowy stanowi kompozycję czterech świec wśród zawsze zielonych gałązek. Jest używany zwłaszcza w krajach germańskich i Ameryce Północnej. Zapalanie kolejnych świec jest upamiętnieniem różnych etapów historii zbawienia przed przyjściem Chrystusa i symbolem prorockiego światła, które z czasem coraz bardziej rozjaśniało nocę starotestamentalnego oczekiwania na wzejście Słońca sprawiedliwości, Jezusa Chrystusa³⁰.

Procesje adwentowe urządzone są w niektórych regionach Włoch i są znane w tradycji hiszpańskiej i latynoamerykańskiej. Zwiastują one bliskie już świętowanie narodzin Zbawiciela oraz przypominają podróż Józefa i Maryi do Betlejem w poszukiwaniu przytulnego miejsca na narodziny Jezusa³¹.

Tradycja pobożności ludowej zna nabożeństwo – czas zimowy. Wszędzie tam, gdzie pobożność ludowa świętuje zmianę pór roku, trzeba to święto zachować i docenić jako czas modlitwy zanoszonej do Pana i refleksji nad znaczeniem ludzkiej pracy.

²⁷ DPLiL, nr 45 i 46.

²⁸ Tamże, nr 94.

²⁹ Tamże, nr 96–105.

³⁰ Por. Z. Wit, *Rok liturgiczny w pobożności ludowej*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 64.

³¹ Tamże, nr 99.

W okresie Adwentu liturgia często zwraca uwagę na osobę Maryi. Formą pobożności ludowej jest nowenna przed uroczystością Niepokalanego Poczęcia NMP. Natomiast 12 grudnia obchodzi się na kontynencie latynoamerykańskim święto Matki Bożej z Guadelupe, połączone z wieloma tradycjami ludowymi. Ukazują one Maryję jako promienną gwiazdę zwiastującą Chrystusa Zbawiciela Kościołowi w Ameryce³².

Urządzanie żłóbka w domu rodzinnym jest szczególnie rozpowszechnione we Włoszech. Ta forma pobożności ludowej jest doskonałą okazją, aby wszyscy członkowie rodziny wchodzili w kontakt z misterium Narodzenia Pańskiego³³.

W religijnym przeżywaniu Adwentu bardzo przydatne są formy praktykowane w Polsce, takie jak codzienne roraty, adwentowe rekolekcje, lampiony³⁴.

2. Okres Narodzenia Pańskiego

W okresie Narodzenia Pańskiego Kościół obchodzi tajemnicę objawienia się naszego Pana, czyli Jego pełne pokory narodzenie się w Betlejem, obwieszczone pasterzom jako tym, którzy stanowią zaczątek nowego Izraela przyjmującego Zbawiciela, i objawienie się Mędrcom ze Wschodu, jako pierwszym spośród pogan, którzy w nowo narodzonym Jezusie uznają i uwielbiają Chrystusa Mesjasza. To objawienie dopełnia się nad rzeką Jordan, gdy Ojciec niebieski ogłasza Jezusa jako „Syna umiłowanego”, który publicznie zapoczątkował swe mesjańskie posłannictwo, a w cudzie przemienienia wody w wino w Kanie Galilejskiej „objawił swą chwałę i uwierzyli w Niego Jego uczniowie”³⁵.

Spośród licznych form pobożności ludowej tego okresu pierwsze miejsce zajmuje obrzędowość wigilii Narodzenia Pańskiego. Pobożność ludowa w czasie od I Nieszporów Narodzenia Pańskiego aż do Pasterski o północy wypowiada się przede wszystkim w śpiewie tradycyjnych kolęd i pastorałek, które wyrażają przesłanie radości i pokoju. Ponadto formą pobożności ludowej jest urządzenie żłóbka, strojenie choinki oraz kolacja wigilijna³⁶. We Mszy św. o północy na końcu obrzędu wierni mogą ucałować figurkę Dzieciątka Jezus i uczestniczyć w jej procesjonalnym przeniesieniu do żłóbka umieszczonego w kościele lub w przyległej kaplicy.

W święto Świętej Rodziny formą pobożności ludowej jest błogosławieństwo dzieci oraz odnowienie przyrzeczeń małżeńskich. Narzeczeni w tym dniu

³² Por. tamże, nr 101 i 102.

³³ Tamże, nr 104.

³⁴ Z. Wit, dz.cyt., s. 65.

³⁵ Tamże, nr 106.

³⁶ Por. W. Głowa, *Pobożność ludowa okresu Bożego Narodzenia*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 82.

mogą uroczyście złożyć przyrzeczenia i oddać się pod opiekę Świętej Rodziny z Nazaretu³⁷.

Począwszy od VI w., 28 grudnia Kościół obchodzi wspomnienie dzieci pomordowanych z powodu ślepej nienawiści Heroda do Chrystusa. Przez wieki w sztuce, poezji i w pobożności ludowej uczucie czułości i sympatii do tych małych męczenników koncentrowało się na ukazaniu odruchu oburzenia na przemoc tych, którzy wyrwali dzieci z rąk matek i zadawali im śmierć. Pobożność ludowa w wielu kościołach wprowadziła nabożeństwa kultyczne i takie formy ludzkiej miłości, jak opieka nad kobietami brzemiennymi, adopcja dzieci oraz pomoc w ich kształceniu³⁸.

Z pobożności ludowej biorą początek niektóre nabożeństwa odprawiane 31 grudnia. W tym dniu jest dłuższe wystawienie Najświętszego Sakramentu, stanowiące dla wspólnot zakonnych i dla wiernych czas indywidualnej i cichej modlitwy, oraz śpiew *Te Deum* jako wspólnotowy wyraz uwielbienia i dziękczynienia za łaski otrzymane od Boga w ciągu kończącego się roku³⁹.

W uroczystość Świętej Bożej Rodzicielki Maryi wierni włączają się w klimat Nowego Roku i wymieniają ze wszystkimi życzenia. Wśród życzeń składanych sobie 1 stycznia pierwszym miejscem znajdują się życzenia pokoju. Dzień ten ma wybitnie charakter maryjny. Formy pobożności ludowej ukierunkowane są na uwielbienie i wspólną z Maryją radość z faktu narodzin Jej Boskiego Syna⁴⁰.

Z uroczystością Objawienia Pańskiego wiążą się liczne tradycje i oryginalne wyrazy pobożności ludowej. Wśród nich można wymienić:

- uroczystą zapowiedź Paschy i głównych świąt roku liturgicznego jego cykliczne nawroty w czasie;
- wymianę „darów Epifanii”, zwyczaj ten ma swoje korzenie w opowiadaniu ewangelicznym o darach przyniesionych dla Dzieciątka Jezus przez Mędrców ze Wschodu;
- błogosławieństwo domów;
- zachętę do solidarności na rzecz wszystkich, którzy pochodzą z dalekich stron;
- współpracę w ewangelizacji różnych narodów;
- wyznaczanie świętych patronów⁴¹.

Ze zbawczym wydarzeniem Objawienia Pańskiego ściśle związane są tajemnice Chrztu Chrystusa i Jego objawienie się w Kanie Galilejskiej. Święto Chrztu Pańskiego zamyka okres Narodzenia Pańskiego. Nie stało się ono źródłem jakichś szczególnych form pobożności.

Inne formy pobożności ludowej tego okresu związane są obchodem święta pierwszego męczennika św. Szczepana, święta św. Jana Apostoła i Ewangelisty i

³⁷ Tamże, nr 112.

³⁸ W. Głowa, dz.cyt., s. 91.

³⁹ Tamże, nr 114.

⁴⁰ Por. DPLiL, 115–117.

⁴¹ DPLiL, nr 118.

dni oktawy Narodzenia Pańskiego. Ze świętem św. Szczepana w tradycji ludowej wiąże się zwyczaj błogosławienia owsa i wzajemnych odwiedzin, a ze świętem św. Jana błogosławieństwo wina⁴².

Ofiarowanie Pańskie to starożytne święto obchodzone 2 lutego aż do 1969 r. Nosiło nazwę „Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny” i po 40 dniach zamykało okres Narodzenia Pańskiego. Święto Ofiarowania Pańskiego było zawsze bogate w formy ludowej pobożności. Wierni bardzo chętnie uczestniczyli w tym dniu w procesjach i obrzędzie poświęcenia świec⁴³. W odnowionych *Obrzędach błogosławieństw* przewidziane jest błogosławieństwo matki przed urodzeniem dziecka⁴⁴, jak i po jego urodzeniu⁴⁵.

3. Okres Wielkiego Postu

Dyrektorium przypomina, że okres Wielkiego Postu to czas poprzedzający i przygotowujący obchodzenie Paschy. Jest to czas słuchania Słowa Bożego i czas nawrócenia, przygotowania do chrztu i obchodzenia jego pamiątki, czas pojednania z Bogiem i z braćmi, czas modlitwy, postu i jałmużny⁴⁶.

W tym czasie szczególnie widoczne są liczne i różne formy nabożeństw ku czci Chrystusa ukrzyżowanego. Kontemplując ukrzyżowanego Zbawiciela, wierni łatwiej rozumieją znaczenie niezmiernych i niezasłużonych boleści, które Jezus niesłusznie wycierpiał.

Wśród nabożeństw, w czasie których wierni oddają cześć męce Pańskiej, wielkie znaczenie ma Droga krzyżowa. Jest ona syntezą różnych wyrazów pobożności wprowadzonych w średniowieczu. W swej aktualnej formie liczy 14 stacji⁴⁷.

Innym nabożeństwem tego okresu jest Droga Matki wzorowana na Drodze krzyżowej. Podzielona jest na siedem stacji i odpowiada siedmiu boleściom Matki Zbawiciela. Praktyka tego nabożeństwa jest mało znana w Polsce, a pielęgnowana przede wszystkim w niektórych zgromadzeniach⁴⁸.

Dyrektorium nie wspomina znanego w Polsce nabożeństwa, jakim są Gorzkie żale. Mają one mocny wydźwięk pasyjny i są odprowadzane zamiast niedzielnych niesporów.

W czasie Wielkiego Tygodnia różne formy pobożności wyrażają postawy człowieka wobec wydarzeń związanych z osobą Zbawiciela. Procesja z Palmami upamiętnia mesjaniczny wjazd Chrystusa do Jerozolimy. Adoracja Najświętszego

⁴² Por. W. Głowa, dz.cyt., s. 96–99.

⁴³ DPLiL, nr 120

⁴⁴ *Obrzęd błogosławieństwa kobiety przed urodzeniem dziecka*, w: *Obrzędy błogosławieństw*, t. 1, s. 99–108.

⁴⁵ Tamże, s. 108–117.

⁴⁶ DPLiL, nr 124.

⁴⁷ Tamże, nr 132.

⁴⁸ Tamże, nr 136.

Sakramentu w Wielki Czwartek jest dla wierzących nieustanną manifestacją Bożej miłości. Wśród form wyrazu pobożności ludowej w Wielki Piątek oprócz Drogi krzyżowej wyróżnia się procesję ze „zmarłym Chrystusem”. Procesja ta odbywa się zwykle w surowej atmosferze milczenia i modlitwy z udziałem licznych wiernych, którzy przeżywają bogate znaczenie pogrzebu Jezusa⁴⁹.

Wymienione w *Dyrektorium* formy pobożności ludowej, podkreślające współudział Maryi w męce Zbawiciela Płacz Maryi, czy Godzina strapionej nie są znane w Polsce. Odprawia się je głównie w Ameryce Łacińskiej⁵⁰.

Wielka Sobota jest modlitewnym oczekiwaniem na zmartwychwstanie Pana. Tak też należy przeżywać błogosławienie pokarmów, które będą spożywane w radości po liturgii paschalnej. W Polsce pielęgnuje się modlitewne czuwanie przy Grobie Pańskim, natomiast w niektórych krajach odprawia się w tym dniu także nabożeństwa Godziny Matki⁵¹.

4. Okres wielkanocny

Niedziela Zmartwychwstania Pańskiego jest centrum roku liturgicznego i wszystkich jego obchodów. *Dyrektorium* wymienia wśród form pobożności ludowej: „Spotkanie Zmartwychwstałego z Matką”, „Błogosławieństwo rodzinnego stołu”, „Paschalne pozdrowienie Matki Zmartwychwstałego”, „Drogę światła”, „Nabożeństwo do miłosierdzia Bożego”, „Nowennę przed Zesłaniem Ducha Świętego”, „Niedzielę Pięćdziesiąticy”⁵².

5. Okres zwykły

W okresie zwykłym szczególne miejsce zajmuje uroczystość Trójcy Przenajświętszej. Każda właściwa forma pobożności chrześcijańskiej powinna mieć konieczne odniesienie do Boga Trójjedynego. W rzeczywistości liczne są nabożeństwa mające charakter i wymiar trynitarny. Wśród nabożeństw skierowanych bezpośrednio do Boga Trójjedynego należy przypomnieć, oprócz recytacji małej doksológii (*Chwała Ojcu i Synowi i Duchowi Świętemu...*) i wielkiej doksológii (*Chwała na wysokości Bogu*), Trisagion biblijny (*Święty, Święty, Święty*) i liturgiczny (*Święty Boże, Święty Mocny, Święty a Nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami*)⁵³.

Wszystkie przejawy pobożności związane z Eucharystią, takie jak: procesja, dekoracja ołtarzy i okien, kwiaty i śpiew mają swoje odniesienie do Ofiary eucharystycznej i Paschy Pana.

⁴⁹ Por. Z. Wit, dz.cyt., s. 67–69.

⁵⁰ DPLiL, nr 145.

⁵¹ Tamże, nr 146 i 147.

⁵² Por. Z. Wit, dz.cyt., s. 71–72.

⁵³ DPLiL, nr 159.

Adoracja Najświętszego Sakramentu jest szczególnie rozpowszechniona formą pobożności w kulcie Eucharystii. Może przybierać różne formy:

- zwykle nawiedzenie Najświętszego Sakramentu w tabernakulum,
- adoracja, według przepisów liturgicznych, przed wystawionym Najświętszym Sakramentem w monstrancji albo w puszcze na dłuższy lub krótszy czas,
- tak zwana adoracja wieczysta lub czterdziestogodzinne nabożeństwo⁵⁴.

Nabożeństwo ku czci Serca Jezusowego należy do rozpowszechnionych i ulubionych form pobożności ludowej. Wśród nich można przypomnieć:

- osobiste poświęcenie siebie,
- poświęcenie rodziny,
- Litanię do Najświętszego Serca Pana Jezusa,
- akty prześlągania,
- praktykę dziewięciu pierwszych piątków miesiąca.

Nabożeństwo do Najświętszego Serca stanowi głębokie historyczne świadectwo pobożności Kościoła wobec Jezusa Chrystusa⁵⁵.

Także nabożeństwo ku czci Najdroższej Krwi Chrystusa ma swoje różne formy wyrazu, do których należą:

- Koronka do Najdroższej Krwi Chrystusa,
- Litania do Najdroższej Krwi Chrystusa Pana,
- Godzina adoracji Najdroższej Krwi Chrystusa,
- Droga Krwi (*Via sanguinis*)⁵⁶.

Pobożność ludowa, która odnosi się do Dziewicy Maryi, różnorodna w swoich formach wyrażen i głęboka w swoich motywacjach, jest powszechnym i godnym uwagi dziełem eklezjalnym. Wypływa ona z wiary i miłości ludu Bożego do Chrystusa, Odkupiciela rodzaju ludzkiego oraz ze sposobu rozumienia zbawczej misji, którą Bóg powierzył Maryi z Nazaretu i w której jest Ona nie tylko Matką Pana i Zbawiciela, lecz również, na płaszczyźnie łaski, Matką wszystkich ludzi. O odnowie niektórych form pobożności maryjnej mówiła już Adhortacja apostołska *Marialis cultus* Pawła VI (nr 40–54), *Dyrektorium* je poszerza i wymienia jeszcze: święta liturgiczne NMP, soboty maryjne, tridua, tygodnie, nowenny, miesiące maryjne, Anioł Pański, różaniec, Litanie do NMP, powierzenie się Maryi, szkaplerz, medaliki maryjne, hymn Akatistos⁵⁷.

Pobożność ludowa, która odnosi się do Dziewicy Maryi, różnorodna w swoich formach wyrażen i głęboka w swoich motywacjach, jest powszechnym i godnym uwagi kościelnym dziełem. Maryjna pobożność ludowa jest żywa i dynamiczna we wszystkich narodach Kościoła rzymskokatolickiego. Ułatwia wiernym

⁵⁴ Tamże, nr 165.

⁵⁵ Tamże, nr 171.

⁵⁶ Tamże, nr 178.

⁵⁷ Tamże, nr 188–207.

zrozumienie podstawowych prawd wiary związanych z osobą Matki Pana w tajemnicy Chrystusa i Kościoła⁵⁸.

IV. KULT ŚWIĘTYCH I BŁOGOSŁAWIONYCH

Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii podkreśla w szerokim kontekście naukę Kościoła o kulcie świętych, a jej prawidłowe rozumienie i znaczenie zawiera się w świetle artykułów wiary. Ostatecznym celem kultu świętych jest uwielbienie Boga i uświęcenie człowieka przez życie w pełni zgodne z wolą Bożą i przez naśladowanie cnót tych, którzy byli wybitnymi uczniami Pana.

Kult Aniołów przejawia się w różnych formach pobożności ludowej. Wybierano ich na patronów miast i różnych organizacji, ustanawiano dni świąteczne, komponowano hymny oraz nabożeństwa. Pobożność ludowa w szczególności sposób rozwinęła nabożeństwo do Anioła Stróża⁵⁹.

Kult św. Józefa rozwinął się w licznych formach pierwotnego folkloru, a także w późniejszych nabożeństwach, w których skład wchodziły litanie, pieśni i różne modlitwy, od krótkich wezwań aż do różańca i godzinek. Jak podkreśla *Dyrektorium*, najbardziej znanym i powszechnie celebrowanym nabożeństwem ku czci św. Józefa jest nabożeństwo Siedem śród, pochodzące z XVII w. Innym nabożeństwem z tego okresu jest nowenna do św. Józefa, podczas której odczytuje się Litanię do św. Józefa, zatwierdzoną przez Piusa X⁶⁰.

Dyrektorium przypomina o konieczności zachęcania wiernych do szczególnego świętowania obchodu ku czci tych świętych, którzy odegrali wielką rolę w Kościele lokalnym i są do dzisiaj patronami poszczególnych warstw społecznych czy środowisk lokalnych.

Różne formy ludowej czci dla relikwii świętych, takie jak: ucałowanie relikwii, zdobienie ich światłem i kwiatami, udzielanie nimi błogosławieństwa, noszenie ich w procesji powinny być praktykowane z wielką godnością i wynikać z prawdziwej wiary. To samo odnosi się do czci świętych wizerunków, którymi są obrazy, figury, płaskorzeźby lub inne przedstawienia świętych⁶¹.

V. MODLITWY WSTAWIENNICZE ZA ZMARŁYCH

Pobożność ludowa, podobnie jak liturgia, wiele uwagi poświęca wspomnieniu zmarłych i stara się zanosić za nich modlitwy wstawiennicze. Kult

⁵⁸ Por. W. Nowak, *Matka Pana w pobożności ludowej*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 104–106.

⁵⁹ DPLiL, nr 216.

⁶⁰ Tamże, nr 222.

⁶¹ R. Jodko, *Święci i błogosławieni w pobożności ludowej*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 218; także, DPLiL, nr 237–245.

zmarłych w pobożności ludowej wyraża się w różnych formach, zależnie od miejsca i tradycji:

- nowenna za zmarłych jako przygotowanie do Dnia Zaduszego,
- nawiedzenie cmentarza,
- przynależenie do bractw i innych pobożnych stowarzyszeń, których celem jest grzebanie umarłych według chrześcijańskiej wizji śmierci,
- częsta pomoc modlitewna zmarłym, posty, zyskiwanie odpustów⁶².

VI. SANKTUARIA I PIELGRZYMKI

Typową formą religijności ludowej związaną z sanktuariami jest pielgrzymka. Pielgrzymka jest przede wszystkim aktem kultu. Modlitwa pielgrzymy w sanktuarium przybiera różne formy: adoracji i uwielbienia, dziękczynienia za otrzymane dobra, wypełnienia przyrzeczeń, wypraszenia łask koniecznych w życiu, prośby o przebaczenie popełnionych grzechów. W tradycji chrześcijaństwa za klasyczną formę pielgrzymki uważano pielgrzymkę pieszą⁶³.

VII. WNIOSKI PASTORALNE

1. Głównym kryterium oceny form pobożności ludowej pozostaje zawsze Ewangelia. Nie mogą one przyjmować obrzędów związanych z magią, zabobnem, spirytyzmem, dążeniem do zemsty czy mających konotację seksualną.

2. Język słów i gestów pobożności ludowej nie może być nigdy banalny ani improwizowany. Formy pobożności ludowej powinny zachowywać swój styl, prostotę i własny język.

3. Język, teksty i formuły pobożności ludowej swą inspirację winny czerpać z Pisma Świętego, liturgii, Ojców i nauczania Kościoła oraz zgadzać się z jego wiarą.

4. Odpowiedzialność za formy pobożności ludowej spoczywa na ordynariuszu miejsca. Stałe i powszechnie stosowane modlitwy oraz obrzędy pobożności ludowej powinny być zatwierdzone przez ordynariusza miejsca.

5. Uporządkowanie form pobożności ludowej będzie wymagało ich odnowy. Dyrektorium zaleca, aby przy takiej odnowie kierować się inspiracją biblijną, liturgiczną, ekumeniczną i antropologiczną. Odnowę należy wprowadzać stopniowo i roztropnie.

⁶² DPLiL, nr 260; także, J. Decyk, *Modlitwy wstawiennicze za zmarłych w dawnej i nowej liturgii*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 163–164.

⁶³ DPLiL, nr 279; także, Z. Jabłoński, *Pielgrzymki w pobożności ludowej*, w: *Liturgia i pobożność...*, s. 149.

Nota o Autorze: ks. dr **STANISŁAW ARASZCZUK** – adiunkt przy katedrze liturgiki PWT we Wrocławiu oraz wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Legnickiej. W swoich badaniach podejmuje problematykę kultu świętych śląskich oraz obrzędów poświęcenia kościoła.

Słowa kluczowe: liturgia, pobożność ludowa, język liturgiczny, język dokumentów Kościoła.